

Ш. БАРАТОВА

А. ҚУТЛУҚОВ ПОЭЗИЯСЫНДА ӨЛЕҢ ӨЛШЕМДЕРІНІҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түркі тілдес халықтар әдебиетінде ежелгі дәуірлерден бастап өлең мазмұны мен бірге оның өлшеміне аса назар аударып келген. Бүгінгі күн силлабикалық поэзиясында да бұл дәстүр жалғасуда. Пікірімізге дәлел ретінде зерттеу нысанасы болып ұйғыр ақыны А.Қутлуқовтің «Садақәт сәтирлири» атты өлеңдер жинағы алынды. Жинақтағы жалпы өлеңдер саны 223 болып, олар үш тарау негізіне топталған. Яғни, жинақтағы өлеңдер «Төртгликләр (төрт тармақты өлең)» «Онлуқлар (он тармақты өлең)», «Балладилар» деп жалпы тараулар ішіне біріктірілген. Сондай-ақ, кітапта «Уйғур қизи», «Уйғур оғли» атты екі поэма да орын алған. Ақынның кейбір өлеңдерінің арнайы тақырыбы жоқ болған соң, олардың басты тармағы өлең аты ретінде алынды. Ақынның бұл жинағындағы өлеңдердің ішкі ырғақтық құрылысын талдау барысында он бір буынды өлеңдер жетекші орын иеленетіні анықталды. Бұл өлшем барлық түркі тілдес халықтар әдебиетінде маңызды рөл атқаратыны белгілі. Қазақ поэзиясында бұл өлшемнің ертеден бастап кең қолданылып келе жатқанын академик З. Қабдолов төмендегіше айтады: «Бұл – қазақ өлеңінің қашаннан келе жатқан көне түрі. Есте жоқ ерте замандағы ауыз әдебиетінің өсем үлгілерінен осы күнгі жазба поэзиямыздың ең соңғы туындыларына дейін, баяғы суырып салма сөз сайысынан қазіргі қолма қол экспромтқа дейін, кешегі («Қаратаудың басынан көш келедіден» (халық өні) бүгінгі «Ассалаумағалайкум, Алатауыма» (Мақатаев) дейін он бір буынмен жазылмаған өлең жоқ» [1, 268]. Ұйғыр өлеңін зерттеуші ғалым Ғ.Нураунова статистикалық мәліметтерге сүйене отырып өз пікірін төмендегіше тұжырымдайды: «Таким образом, согласно статистике: 11-сложный туркум является самым распространенным размером современного уйгурского силлабического стиха» [2, 71]. Шынында да, қазіргі қазақ және ұйғыр поэзиясында бұл өлшем негізінде өлең жазбаған ақын жоқ болса керек. Он бір буынды өлеңнің ежелгі және қазіргі дәуір (ауыз және жазба) әдебиетімізде кең қолданылу себебін академик З.Ахметов тым қысқа және аса ұзын буынды тармақтардың ерекшеліктерін ашып беру арқылы түсіндіреді: «Тармақтың көлемінде, мөлшерінде үлкен мән бар,— деп келіп—айталық, төрт буынды келте тармақтар бырыңғай қолданғанда, сөйлемді, сөйлемшелерді тым қысқа-қысқа етіп

алуға тура келер еді. Сондай-ақ тармақ аса көлемді, шұбалаңқы болып келсе, оның ырғағы әлсіреп, жинақылық, ширақтығы кеміген болар еді» [3, 147]. Бұл пікір дұрыс. Он бір буынды өлеңнің бұл жағы, сөзсіз, ақындар үшін қолайлы. А.Қутлуқовтың аталған өлеңдер жинағында он бір буынды өлшем негізінде 130 өлең жазылып, олар 58,3%-ды құрайды. Пікірімізге ақынның төрттіктері мен «Инсан»; «Шүкри», «Тамағәр», «Икки қутуп» сияқты он тармақтан тұратын өлеңдері мысал бола алады. Ақынның төрт тармақтан құралған өлеңдерінің барлығы он бір буынды өлшем негізінде жазылған. Бұл өлшем екі және үш бунақ кестесінен тұрады: 3+4+4, 4+3+4, 4+4+3, 3+3+5, 6+5. Көптеген ақындар шығармашылығында бастағы бунақтар (3+4+4, 4+3+4, 4+4+3) кең қолдану өрісіне ие болса, бұл тәртіп А.Қутлуқовтің өлеңдер жинағында керісінше орын алған. Яғни, ақын шығармашылығында он бір буынды өлшемнің 3+3+5, 6+5 сияқты бунақтар негізгі орынға ие. Анығырақ айтқанда, жинақта 3+3+5 түрде жазылған 90 өлең кездесіп, 40,3% ға тең. Бұл топқа ақынның «Хиялән чечинни сийпап...», «Атамнің қәбригә ташму...», «Ойлайду оғланлар дайим...», «Һәкмидин айлинар пүтүн йәр...», «Йолларның нә беши, айиғи...» атты өлеңдері кіреді. Жалпы ұйғыр поэзиясында бұл бунақ көп қолданылады. Бұл жайында ғалым Ғ. Нураунова: «Степень распространения разновидностей 11-сложника в произведениях современных уйгурских поэтов неоднозначна. Самыми популярными видами исследуемого метра являются деления на тураки в соответствии со схемами 4+4+3 и 3+3+5», — деп айтады [2, 72].

Жүригим / сиқилар / тағдин таш көчсә,
Бу өмүр / шу билән / түгәмдекин дөп.
Жүригим / сиқирар / бир юлгуз өчсә,
Кимду бу / дуниядин / өтәмдекин дөп.
(Жүригим сиқилар тағдин таш көчсә...)

Келтірілген шумақтың соңғы тармағының екінші бунақ кестесінде бір буын артықтығымен көзге түседі. Бұл болсада, «дуния» сөзіне байланысты болып, бұл сөз ақынның көптеген өлеңдерінде байқалады. Аталған сөз жай айтылғанда да «и» өрпі түсіп қалатыны анық. Сол үшін өлең ырғағына онша көп әсерін тигізбейді.

А.Қутлуқовтің он бір буынды шығармалары ішінде 6+5 бунақ негізіне құралған өлеңдері екінші

орынға ие. Бұл өрнекте 33 өлең жазылған болып, олар 14,8%-ға тең. Біздің пайымдауымызша, бұл өрнек басқа халықтар поэзиясында онша көп қолданылмайды. Өлең ырғағы мейлінше күрделі қасиетке ие. Ақынның «Шаир «Куяш билән айға...», «Бәш миллиард яшқа кирипту...», «Адәм бәхит издөп нәдә...», «Тамагәр», «Мәңгүлүк» сияқты көптеген өлендері аталған бунақ негізінде жазылған.

Бу сехи йөр – ана, / биз аңа пәрзәнт,
Бизниң тәшвишимиз / униң тәшвиши.
Бәлки дәрдимизни / у тола тартип,
Өпкидөп жиғлиши – / йөрниң тәвриши.
(Бу сехи йөр – ана, биз аңа пәрзәнт...)

Көріп тұрғанымыздай, бастағы бунақ кестесі алты болғанымен, әр бір сөздің буын саны төрттен аспайды. Бұл тәртіп қазақ поэзиясында да сақталынған.

«Кейде ақындар өз өлендерінде буын саны төрттен көп бірлі-жарым сөзді қолдануға ұмтылғанымен, жалпы алғанда бұл қазақ өлең құрылысына төн нәрсе деп санауға болмайды. Үйткені қазақ поэзиясында буын саны төрттен артық сөздер қолданылмауы жалпы шұбалаңқы сөзден қашудан емес, қазақ өлеңінде әр тармақты бунаққа бөлуден туатын ала-бөтен, айрықша сипаты бар өзгешелік» [3, 153]. «Әр бунақта буын кемі екеу, көбі төртеу болады. Қазақ өлеңінде бір бунақтағы сөздердің буын саны төрттен аспайды. Аса қалса, жыр өлендерінің бунақтарындағы бес буынды бунақ сықылды, біреуі үш буынды, біреуі екі буынды екі сөзден құралатын бунақтар ғана болады. Бұл бір буындас сөздер емес. Мұның жөні өзгешелеу болады» [4, 161].

Он бір буынды өлшемнің 3+4+4 бунағында ақын жағынан бес өлең жазылып, олар 2,2%-ды құрайды. Бұл өрнектің басты бунақ кестесі тұрақты емес екені мен белгілі. Яғни, басты бунақ кестесіндегі буын санының өзгеру нәтижесінде 4+3+4 бунақтың пайда болуына алып келеді. Ғалым Қ. Жұмалиев еңбегінде бұл түрдегі өлендерді «бас бунағы 3 буынды өлең» [4,163] деп қарастырылады. Бұл топтағы өлең ырғағына назар салып көрейік:

Қарғини / қанчө бекип / күткөн билән,
Булбулдәк / дилға арам / сайримайду.
Қарғиниң / қар тиләшкө / бар армини.
Шуна у / бүркүтлүккө / яримайду.
(Қарғини қанчө бекип күткөн билән...)

Он бір буынды өлшемнің 4+3+4 бунағы негізінде жазылған өлендер ақынның біз талдаған жинағында байқалмайды.

1%-ды құрайтын 4+4+3 бунақ негізінде “Менһир”, “Немә төрсәк” атты екі өлең жазылған. Бұл өрнек ертедегі қазақ поэзиясында да онша көп қол-

данылмайтыны белгілі. Сол үшін академик З. Ахметов бұл ырғақтық құбылыс туралы: «Он бір буынды өлшемнің соңғы бунағы үш буынды болып келген түрі (4 буын + 4 буын + 3 буын) жазба әдебиеті өркендеген кезге дейін аз тарап келгені белгілі. Оның себебі, мұндай өлең ауыз әдебиетіндегі әдет бойынша әуендетіп, әндетінкіреп айтқанда өлең ырғағы біркелкі естілетіндіктен» [3,148] деп тұжырымдайды. Ғалым Қ.Жұмалиев өз еңбегінде он бір буынды өлшемнің 4+3+4, 3+4+4 сияқты өрнектеріне мысал келтіріп, соңында 4+4+3 бунағына тоқталады: “Бұл 1-ші, 2-ші ағыннан басқа 11 буынды өлендерде 3-ші ағын болады. Оны қазақ өлеңшілері түрікпен ағыны деп атайды. Не үшін олай атайтындығының себебі белгісіз. 3-ші ағынды өлендердің аяқ бунақтары ылғи үш буынды болып басқалары төрт буынды болып келеді” [5, 93].

Яхшилиқку / өзимиздин / ашмайду,
Яманликни / дөңгөп кәлдук / заманға.
Болмисиғу / толтарғанму / өзимиз,
Бу дуния / яхши билән / яманға.
(Яхшилиқку өзимиздин ашмайду...)

Тоғыз буынды өлеңнің келіп шығу тарихына назар аударатын болсақ, бұл өлшем халық ауыз әдебиетінде жеті, сегіз және он бір буынды өлендер сияқты кеңінен қолданғаны жоқ. Сол үшін өлшемнің қазіргі заман поэзиясындағы даму процесі кей бір ғалымдарды ойландырды да, толғандырды. Академик Қ.Жұмалиев ақын Ғ.Жұмабаевтың тоғыз буынды өлшемде жазылған «Бұл болар ең ақтық зор шайқас» деген өлеңін мысал келтіріп: «...Бірақ құлаққа естілуі көңілге қонымдылық, сезімді оятарлық күші әлі жетпей жатыр. Ол ақынның күшсіздігінен емес, 9 буынды өлеңнің өзіне төн тыныс интонациясынан. Қанша бір әдемі сөздерді қолданып күшейтпек болса да, сөз тіркестері өлең ырғағынан гөрі қара сөзді еске түсіреді. Тым байырғы, тіпті салбыр. Өлеңге төн ерлік, өктемдік оқушыны елітіп, ертіп әкете алмайды», – деп айта келе поэзияда тұрақты өлшем ретінде енетініне күмәнмен қарайды: «Айтайын деген ойы жап-жақсы болса да, өлеңдік әсері тым әлсіз. Сондықтан бұл қазақ өлең құрылысының бір түрі болып ене алады деу қиын» [4,177]. Шынында да, тоғыз буынды өлшем жазба әдебиетімізге бірден сіңіп кете алмады. Ғасырлар бойы қалыптасып, бүгінгі қазақ силлабикалық поэзиясында жетекші орын иеленбесе де, тұрақты өлшем ретінде қалыптасты. Академик З.Ахметов: «Асылы қазақ поэзиясында тармақтың неше бунаққа бөлінетінінде зор мән бар», – деп айта келіп, тоғыз буынды өлең туралы төмендегінше пікір айтады: «Қазақ поэзиясында кездесетін тоғыз буынды өлең

тармағы үш буыннан үш бөлініп тұратынын ескерсек, бұл өлшемнің де ырғағына біркелкілік тән екені түсінікті болады. Сондықтан бұл өлшем өзінің керек жерінде ғана орнымен пайдалануды қажет етеді» [3,148]. 3. Қабдолов тоғыз буынды өлеңдер жайлы өз пікірін: «Қысқасы, тоғыз буынды өлеңде — өмірге жанасымды, шындықты өз мүмкіндігінің көлемінде ұтымды суреттей алатын нұскалы түр, —деп тұжырымдайды» [1,272].

Әрбір ақынның өлең жазу стилі әр түрлі болғанындай, өлшем, өрнектерді де қолдану тәсілі алуан. Тоғыз буынды өлшем кейбір ақындар поэзиясында өте төмен көрсеткішті көрсетсе, кейбіреулер үшін өте ыңғайлы өлшем. Екінші топқа ұйғыр ақыны А.Қутлуқовты кіргізсек қателеспейміз. Яғни, ақын поэзиясында тоғыз буынды өлшемдердің рөлі, жинақтағы орны, ырғақтық құрылысы оның шығармашылығында ерекшелік туғызады.

А.Қутлуқовтің аталған өлең жинағында тоғыз буынды өлеңдер саны — 91 болып, он бір буыннан кейінгі орында тұрады. Бұл өлшем ақын шығармашылығында 40,9%-ды құрайды.

Тоғыз буынды өлшем екі және үш бунақ кестесінен тұрады: 3+3+3, 4+5. Көптеген ақындар шығармашылығында бірінші бунақ басым болса, А.Қутлуқов поэзиясында керісінше. Анық айтқанда, өлшемнің 4+5 өрнегі өте көп таралған. Яғни, бұл ырғақтық құрылыста ақын жағынан 88 өлең жазылып, жалпы жинақ ішінде 39,5% қамтиды. Тоғыз буынды өлеңдерді жеке қарастырғанда бұл бунақ негізінде жазылған шығармалар 96,7%-ға тең. Әрине, өте жоғары көрсеткіш. Біздің байқауымызша, халық ауыз әдебиетінде сирек кездесетін бұл өрнек ақындардың кейінгі жылдардағы еңбегінің нәтижесі болса керек. Ақын төрттіктерді жазуда бұл өлшемге онша бармаған. Яғни, бұл топтағы өлеңдер он бір буынды өлшемде негізіне алынған. Жинақтағы «Көчүрмөйду», «Һесави бар», «Өтнә аләм», «Ана йөр», «Һаят», «Ана тили» сияқты ондықтармен (он тармақтан тұратын өлең түрі) бірге «Дөң», «Қиран қисмити», «Көшкөр гөзили», «Бири кам дуния», «Көчкөн юлтуз» сияқты балладалар тоғыз буынды өлшемнің аталған өрнегінде (4+5) жазылған. Төмендегі өлең ырғағына назар аударайық:

Қаракчидин / қорқмаймән анчө,
У мал алар / жанни алмайду.
Қара дилдин / қорқимән шунчө,
Дөлөлмөймән / канни алмайду.
(Көңли қара)

Шумақ ырғағы мейлінше ауыр сезіледі. Себебі, бунақтағы соңғы кестедегі буын саны алдыңғы кестедегі буын санынан көп болуына байланысты

болса керек. Тармақтардағы пікір таусылмаған, яғни жалғасы бар сияқты. Бізше, бұл өлең өлшеміне тән қасиет болса керек. Академик З. Ахметовтың жеті буынды өлеңнің өрнектік құрылысы жайында: «Жеті буынды тармақта төрт буынды бунақ бұрын келіп үш буынды бунақ соңынан келетінін атап өту керек. Бұның керісінше болуы ұтымды емес. Өйткені тек төрт буынды бунақтан көлемі қысқарақ бунаққа (үш буынды) ауысқанда ғана өлең ырғағына қажет ширақтың, жеңілдік пайда болады» [3,148], — деп тұжырымдаған. Ғалым ұтымды емес деп қараған өрнек: 3+4 екені белгілі. Бұл пікір толық тоғыз буынды өлшемнің 4+5 өрнегіне де сай келеді.

Өмірлік тәжірибесі мол ақынның бұл өрнекте жазылған «Қизик», «Һаят қизик», «Һаят күрөш», «Һаят қануни», «Өтнә аләм» атты өлеңдерінде ақын оқырман қауыммен өтпелі дүние, алдамшы дүние жайлы ойын бөліседі.

Тарлик қилма, / көңғу бу дуния,
Сениндинму / қалиду ешип.
Әсли дуния — / аққан бир дөрия,
У кинидин / туриду тешип.

Өлең оқылғанда тармақтардағы өзгерістер онша білінбейді. Әрбір өлең жолындағы буындарды назар салып санайтын болсақ, бунақ кестелеріндегі буын 4+6, 5+6 болып көбейгені байқалады. Яғни, бұл өзгеріс бірінші тармақтағы бунақтың екінші кестесі мен үшінші тармақтағы бунақтың әр екі кестесінде байқалады. Тармақтардағы буындар санының көбеюі «дуния», «дөрия» сөздеріне байланысты. Аталған сөздердегі «и» әрпі өлең тармағында ғана емес, жай айтылғанда да түсіп қалатыны белгілі. Мұндай өзгерістің керісінше болуы да мүмкін. Яғни, сөзге «и» әрпін қосып айтуға да тура келетін жағдайлар кездеседі. Пікірімізге ақынның «Ишқ» атты он тармақты өлеңі (онлук) мысал бола алады.

Чарәк әсир / болди шуниңға,
Нө сөвдалар / чүшмиди башқа.
Бу ишкниң / кудритини көр,
Қаримаскән / һәттаки яшқа.
Шуңа дана / хәлким дәйдекән:
«Һөвәс башқа, / һә ишқ башқа».

Махаббат жайлы жазылған бұл шумақтың үшінші, алтыншы тармақтарында кездесетін «ишқ» сөзі жоғарыда айтқанымыздай, «и» әрпінің қосылып айтылуын талап етеді. Тармақтардағы буын санының аз болу себебі де сонда. Демек, айтылғанда бұл сөз «ишиқ» болып естіледі. Бұл өзгерістер тек тоғыз буынды өлеңге ғана тән емес, барлық өлшемдерде кездеседі.

Қазақ поэзиясында маңызды рөл атқаратын тоғыз буынды өлшемнің 3+3+3 өрнегі ақын поэзия-

сында өте сирек кездеседі. Статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ, бұл ырғақтық құрылыста тек үш өлең жазылып, 1,4%-ды құрайды. Ақынның «Хорлук», «Садақәт», «Өзгәрмәс» деген өлеңдері пікірімізге дәлел бола алады.

Өзгәрмәс / немә бар / аләмдә,

Өзгирәр / һәттаки / аләмму.

Бешиңға / дәрт кәлсә / датлима,

Өзгирәр / шатликка / әләмму.

Өлең тармақтары тоғыз буын негізінде құрылған болса да ырғағы өзгеше. Оның себебі өлшемнің бунақтық кестелеріне байланысты. Өлең ырғағы ықшамдылыққа негізделген. Біркелкі буынға негізделген бунақ кестелері біркелкі ырғақты жасайды. Академик З. Қабдолов өлшемнің аталған ырғақ құрылысына: «Бұл да тынысы кең, лепті, ойнақы өлшем. Әрбір үш буыннан кейінгі дауыс толқынының соқпа-соқпасы айрықша ашық ырғақпен нақпа-нақ, кейде тіпті тақпақтап естіліп, іркіліссіз, жүрдек оқылады» [1,271],—деп анықтама береді. А. Қутлуқов тоғыз буынды өлшемнің 4+5 бунағы негізінде шағын шумақтарды ғана емес, үлкен тармақты балладаларды да шеберлікпен жазған. Ақын жағынан бұл өлшем өте ұтымды қолданылған.

Көріп тұрғанымыздай, ақынның жинағында он бір және тоғыз буынды өлеңдер негізгі орынға ие. Сегіз және аралас буынды өлшемдер өте сирек кездессе, бес, алты, жеті, он екі... сияқты өлшемдер көп байқалмайды. Сегіз буынды өлшем жеті және он бір буынды өлеңдермен бірге халық ауыз әдебиетінде кеңінен қолданылып келген.

Бұл өлшемге академик З.Қабдолов: «Туған кезі тым өріде жатқанмен көнермей, ажарына ажар қоспаса, әжім түсіруді білмей келе жатқан аса сұлу, сырбаз, сылқым өлең», —деп анықтама береді [1,272]. Сегіз буынды өлшем негізінде тек бір ғана

өлең жазылғандығы анықталды. Ақынның “Күтүш” атты өлеңі жинақта 0,4%-ды құрайды. Аталған өлең сегіз буынды өлшемнің 5+3 өрнегіне салынған. Бұл өрнектің қазақ поэзиясында тұрақтылығы жөнінде ғалым Қ.Жұмалиев та айтқан болатын: «Сегіз буынды өлеңнің бұл түрі қазақ өлеңдеріне әбден еніп, тұрақталған, көп ақындардың өлеңдерінен кездестіруге болады» [4,168].

Академик Қ.Жұмалиев сегіз буынды өлшемнің 4+4 бунағының өзгешелігін төмендегіше ашып береді: «Алдыңғы бунағы да, соңғы бунағы да ылғи 4 буыннан құралады. Екінші өзгешелігі 7 буынды өлең құрылысымен араласпай, өз бетімен ылғи 8 буынды боп келеді» [4,168]. Қазіргі поэзиямыздың дамуына байланысты сегіз буынды өлшемнің бұл түрі жеті буынды өлең құрылысымен араласып қолданылуда кездесіп тұрады. Сегіз буынды өлшем келіп шығу тарихы, ішкі құрылысы, оқылу интонациясы және қолдану шеңбері жағынан жеті буынды өлеңдерге ұқсап кетеді. Ертедегі жыр, айтыстар шумағында жеті буынды тармақтармен бірге келсе де онша білініп кетпейді. Сондай-ақ, А.Қутлуқовтің “Ярисиз” атты өлеңінде де жеті (4+3) және сегіз (4+4) буынды тармақтар өзара араласып келген. Бұл өлең ақын шығармашылығында 0,4%-ға ие.

А.Қутлуқов он бір және тоғыз буынды өлшемдерді өнімді қолданған. Ақын жоғарыда қарастырылған өлшемдерге өз қабілетіне сай өзгеріс, жаңалықтарды шеберлікпен кіргізе білді.

ӘДЕБИЕТ

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, 2002. 360 б.

2. Нурахунова Г. Метрика и рифменная организация современного уйгурского силлабического стиха: Фил., ғыл., канд., дәреж., алуға дайындалған дис. Алматы, 1998.

3. Ахметов З. Поэзия шыңы — даналық. Астана, 2002. 404 б.

4. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Алматы, 1969. 244 б.

5. Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 2002. 1-т.